

‘Een casje met glaesen’

Bosch glaswerk als cadeau

Aart Vos

Nederland gaf aan China dit voorjaar een cadeau dat bestond uit de vervanging van walmende brandstofinstallaties van de autobussen in Peking. Binnenkort zullen tachtig bussen opgeknapt worden en met een relatief schone LPG-motor rijden. De Nederlandse gift vertegenwoordigt een waarde van ca. 2,8 miljoen gulden.

Geen zinnig mens zal denken: wat is de koningin of de minister toch ruimhartig. Er steekt meer achter, dat is duidelijk!

Zo is dat met giften meestal het geval. Het geven van geschenken is al zo oud als de wereld.

De koningin van Scheba die zo onder de indruk van Salomo's wijsheid was, schonk hem 'honderdtwintig talenten goud, zeer veel specerijen en edelgesteenten'. Bovendien voeren schepen aan met goud en 'almuggimhout': 'zulk een almuggimhout is nooit meer aangekomen noch gezien tot op deze dag', lezen we in 1 Koningen 10. De koningin kreeg bij haar afscheid van de vorst ook cadeautjes. 'Salomo gaf aan de koningin van Scheba al wat zij begeerde en vroeg, behalve wat hij haar schonk, zoals men dat van koning Salomo verwachten mocht.'

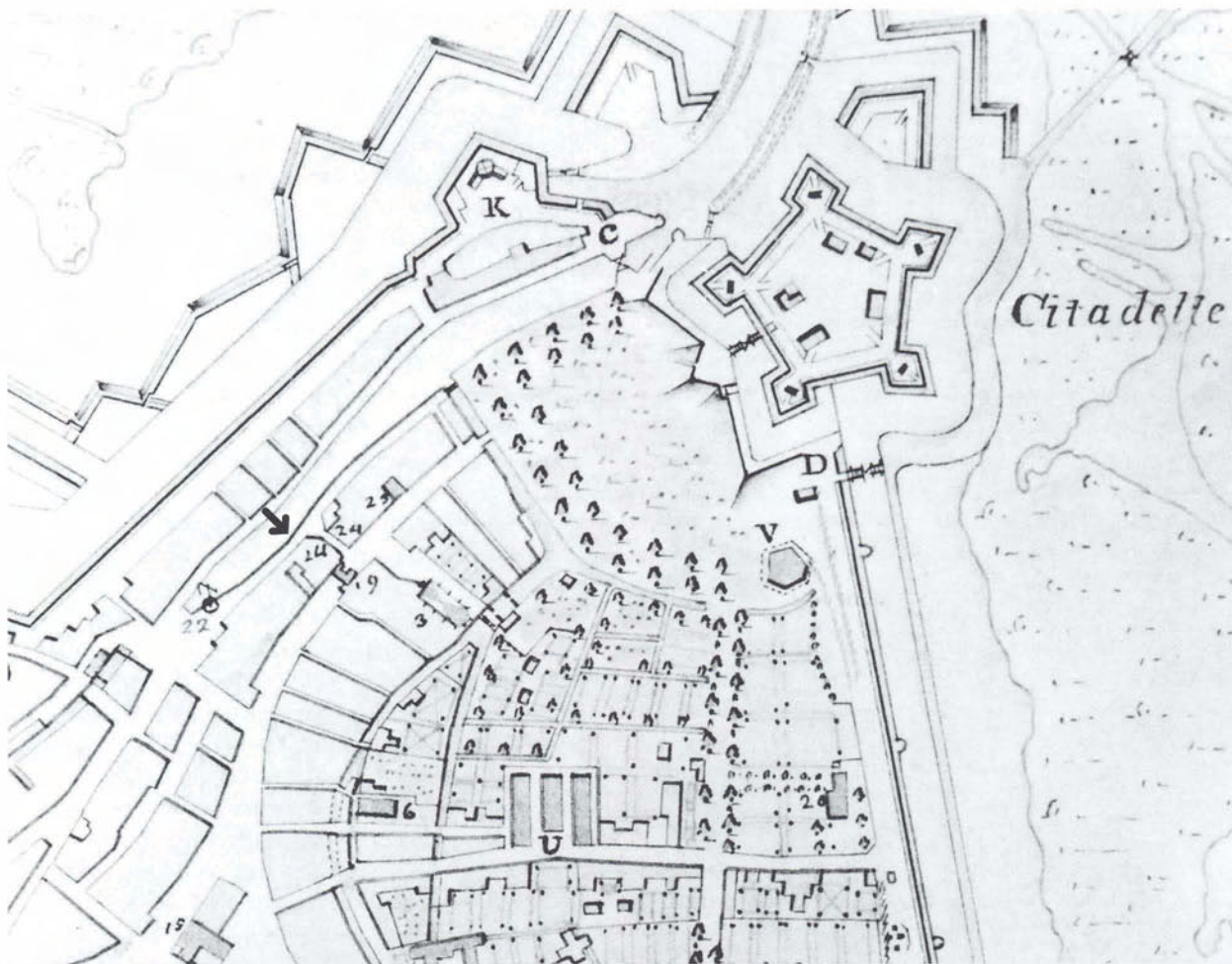

De glasblazerij, een gravure uit 'Het Menselyk Bedryf' van de gebroeders Luiken (1694).

Wie goed doet, goed ontmoet

Geven en ontvangen. Dienst en wederdienst. Vorsten en gewone mensen doen aan deze rituelen. Er wordt op gerekend dat je wat krijgt bij een verjaardag of bijzondere gebeurtenis. 'Kadotip' staat er onder een huwelijksadvertentie. Een daarbij getekende enveloppe duidt erop dat het aanstaande bruidspaar verblijd wil worden met een enveloppe met inhoud.

Geven verwijst naar harmonie of de hoop op harmonie, met elkaar in vrede en vriendschap te kunnen leven.

Het 'glashuis' bevond zich in de Orthenstraat (zie pijltje) naast de oude Brusselse Poort.
Detail uit een kaart van 's-Hertogenbosch en omgeving, vermoedelijk vervaardigd door J. Camp omstreeks 1789.
(Origineel: Stadsarchief)

Als je wat gegeven hebt mag je echter ook gunsten verwachten. De koningin van Scheba rekende op vrede met de machtige koning Salomo. De Nederlandse staat hoopt China gunstig te stemmen en mooie contracten af te sluiten. Een stadsbestuur geeft ook cadeaus. Niet alleen om te laten zien dat de stedelijke gemeenschap zo aardig is, maar ook om iets in de wacht te slepen dat belangrijk is voor het voortbestaan, voor welvaart en welzijn van de stad. Voor wat, hoort wat.

Als je kijkt naar de geschenken die gegeven worden kom je ook iets te weten over een organisatie of het netwerk van een persoon. Geschenken vertellen ook iets over de gever. Vaak worden producten gegeven die door de persoon zelf zijn gemaakt (handwerken), waar het land om bekend is ('almuggimhout' of bloembollen) of die in de stad zelf worden vervaardigd. 's-Hertogenbosch gaf in het verleden aan belangrijke personen messen of zilver,

producten waar de stad om bekend was.¹ Aan deze Boscche cadeaus werd in 1656 een plaatselijk product toegevoegd: glaswerk.

Glasblazerij in de Orthenstraat

De jaren na de inname van de stad door Frederik Hendrik ontving het stadsbestuur met regelmaat verzoeken van 'buitenlanders' zich in de stad te mogen vestigen. Het stadsbestuur keek niet naar de religie - hoewel daar in het begin van de jaren veertig wel over werd gediscussieerd - maar vooral naar wat die buitenlanders meebrachten: geld, goed en vooral vakmanschap. Een enkel voorbeeld. In januari 1630 meldden zich maar liefst honderd huisgezinnen uit het Land van Gulik, Aken en Limburg met het verzoek om zich als wollenwevers, bombazijnwerkers en kooplui te mogen vestigen.² Een jaar daarna bereikte het stadsbestuur een verzoekschrift om

Een zeventiende-eeuws 'serpentglas' dat in Nederland is vervaardigd (geveild in 1989 bij Christie's).

een lakenhal 'tot vordering van de trafycque ende neeringe binnen dese stadt' te mogen oprichten.³ In 1635 wilde een aantal lieden de 'draperie laten toenemen', in de jaren veertig schreef Abraham Vermandel dat hij veel mensen aan het werk kon helpen (met name kinderen!) als hij maar een octrooi kon krijgen om 'gegoten coperen, fijn witte en staele knoppen' te mogen verkopen. Het jaar 1656 blijkt een 'topjaar'. Johannes Kerkwijk richtte een zeepziederij op, Peter Jans Meet uit de 'bom-bazijnstad' Amersfoort hoopte in Den Bosch zijn nering te mogen uitoefenen en in september van dat jaar ontving het stadsbestuur een verzoek van Willem van Bree,

een rijk katholiek koopman, om in de stad een glasblazerij te mogen vestigen.⁴ Van Bree, van Bossche afkomst, zou samen met 'sijne consorten' bier- en wijnglazen en ander glaswerk gaan maken.⁵ Tot die consorten behoorde Henri Bonhomme, die samen met zijn broer in Luik, maar ook in Noord-Frankrijk en Maastricht belangrijke glasmanufacturen overnam of vestigde.

In 's-Hertogenbosch werd het grote 'huis van IJsselstein' aan de Orthenstraat - ter hoogte van de nieuwbouw die in de plaats is gekomen van De Gruyter - voor 4.000 gulden van de stad gekocht. Van Bree wist bij de stadsregering voor elkaar te krijgen dat er geen concurrenten in de stad glas mochten verkopen, behalve op de week- en jaarmarkten. De stedelijke overheid zou er ook voor zorgen dat schepen die brandstof voor de glasblazerij kwamen brengen voorrang kregen bij het lossen. Daarnaast kreeg Van Bree vrijstelling van accijnzen en hoefde hij niet bevreesd te zijn voor inkwartiering van soldaten. Het stadsbestuur toonde zich bijzonder ingenomen met de komst van de glasblazerij. Het werk in het 'glashuys' maakte de magistraten ook nieuwsgierig. Toen de eerste glazen werden geblazen werd voor hen een excursie georganiseerd en Van Bree werd daarbij beloond met een gift van zestig gulden.⁶

Niet alleen het Bossche stadsbestuur was enthousiast. Niemand minder dan de vermaarde geleerde Christiaan Huygens liet zich lovend uit over de 'belle verrerie' uit Den Bosch. Van Bree kon 'vases de toute force' vervaardigen, die volgens Huygens in Den Haag niet gemaakt konden worden.⁷

We nemen aan dat dit schone glaswerk in het 'Huis IJsselstein' werd vervaardigd, want het is niet onwaarschijnlijk dat op dat moment in Hertogenbosch een tweede glasblazerij was gevestigd. In 1660 werd namelijk een contract gesloten tussen Monsr. François Colnel, 'glasmeester', en Anthony Pijpers uit Maastricht. Er werd toen afgesproken dat Pijpers als knecht tenminste één jaar bij Colnel in de glasblazerij zou werken en zijn 'uiterste diligentie' zou doen. Mocht Colnel het plan hebben om elders een glasblazerij te vestigen dan verplichtte Pijpers zich om met Colnel mee te gaan.⁸ Van ontplooiende activiteiten door Colnel en Pijpers in Den Bosch is overigens niets bekend. Uit de bepaling in het contract wordt duidelijk dat personeel zich weinig gebonden achtte aan de glasblazerij waar het werkte: niet binnen het jaar bij een concurrent gaan werken. De vele klachten over het weggelopen van glasblazers en het weggelopen van elkaars arbeidskrachten vertellen ook iets over de arbeidsmoraal. Aan het eind van de zeventiende eeuw beklagde de Goudse glasmakerij zich met name over de houding van 's-Hertogenbosch op dit terrein!⁹ Over een tweede Bossche glasblazerij hebben zich reeds eerder historici 'gebogen'. Er wordt aangenomen dat in

1679 sprake is geweest van een tweede vestiging van de glasblazerij van Van Bree in de stad.¹⁰

Ook uit deze mededeling blijkt dat de glasblazerij van Van Bree bloeide. Het ging zo goed dat in Amsterdam, waar het meeste glas uit Den Bosch naar toe ging, een speciaal glasmagazijn werd ingericht.¹¹

Glazen cadeaus

Het stadsbestuur was zeer verguld met de komst van de glasblazerij. Dat toonde het ook door talloze kistjes met glaswerk af te nemen. Vaak werden aan relaties 'stads-kannen wijn' - met een inhoud van ruim 1,5 liter - ten geschenke gegeven. Daar stapte het stadsbestuur ten dele van af en koos sedert 1659 voor glaswerk van Willem van Bree. Soms worden de namen van de gelukkige ontvangers in de stadsrekeningen vermeld. Van der Elst, raadsheer in het Hof van Gelderland (stadsrekening 1668-1669), de Heer van Ginkel (1680-1681), de gouverneur Graaf Maurits van Nassau (1689-1690) en Regnerus Andringa, Rouwenoot, Viglius van Heeck, Eck van Pantalion en vele andere Hoog Moogende Heren Staten Generaal (o.m. tussen de jaren 1702-1709). Deze deftige heren werden door de stad bedankt evenals de vele andere anonieme personages die de stadsrekeningen vermelden als 'heren van qualiteit' die 'merkelijke diensten', 'reden en niet te noemen', 'tot profijtte deser stadt' hadden verricht.¹² De heren hadden misschien een goed woordje voor de stad gedaan of hadden beloofd dat ooit eens te doen. Nu vulden zij hun deftige huizen met cadeaus uit 's-Hertogenbosch en uit andere steden die ook aan deze tombola meededen. Omkoping, corruptie? In onze ogen misschien wel, maar deze gebaren waren toen niet ongewoon, hoewel onkreukbaarheid en onomkoopbaarheid eigenschappen waren die in bestuurders op prijs werden gesteld.

De historicus Van Deursen merkt over deze praktijken op dat in de Republiek naar bestuurders werd gezocht van aanzienlijke geboorte die bovendien rijk waren. Want hoe rijker, hoe meer weerstand zij zouden bieden aan de bekoring van geld (en cadeautjes)!¹³

In 1661 diende Van Bree een rekening in bij het stadsbestuur voor glaswerk dat in zijn werkplaats geblazen was.¹⁴ In drie jaar tijd had het stadsbestuur bij Van Bree voor ruim 273 gulden aan glazen cadeaus besteld.

De kwitantie was door Van Bree gespecificeerd. Dit biedt ons de gelegenheid eens te zien welke glazen in het Bossche 'glashuys' vervaardigd werden.

In 1659 leverde Van Bree twee 'cassjens' (kistjes), gevuld met allerlei soorten glazen. In elk van deze twee kistjes zaten 70 glazen voorwerpen, waaronder

24 glazen met 'witte gedrayde voeten'

24 'fijne wijn glazen'

4 glazen 'perden'

2 'pieramieden'

2 'coppen op serpentes'

2 'horens'

2 grote 'blompotten' van wit glas

4 'assijn kannekens'.

In januari 1661 werden eveneens twee kistjes met glaswerk geleverd. Een 'casje glazen' was toen ruim een gulden duurder (46 gl. 6 st.) en de inhoud was iets anders samengesteld - onder meer '4 coppen à chenettes' in plaats van glazen 'perden' - en naast 2 'witte horens' bevonden zich ook 2 horens 'ordinaris' in het kistje. Uit de inhoud van een kistje dat in februari 1661 werd geleverd (74 voorwerpen voor 62 gl. 4 st.) blijkt niet alleen hoe de glazen gevormd waren, maar ook naar welk voorbeeld de glazen vervaardigd waren. In het kistje zaten 4 'Engelse' glazen à 17 stuivers en 2 'blomen op sijn Venets'.

Venetiaans en Engels glas

Toen Pieter van Bree, die in 1683 na het overlijden van zijn vader samen met zijn broer het bedrijf voortzette, in 1723 overleed, werd een beschrijving gemaakt van de voorraden in de glasblazerij aan de Orthenstraat.¹⁵ Naast de tienduizenden (!) stuks glaswerk op het moment van inventarisatie treffen we ook informatie aan over de grondstoffen en de materialen die in het 'glashuys' aanwezig waren.

Op de verschillende zolders en andere opslagruimten bevonden zich onder meer zakken en vaten salpeter, balen soda, zakken 'civilise' as, 3 1/4 vat menie, 600 pond 'salinge' (zout?), 10.500 pond gewassen zout, een partij 'Duytse aerde', 4 zakken 'Luycxe aerde', een 'weijnig arcade ende Franse aerde', vaten 'houtas' en 22.500 (stuks) hout ('Zutpense drielingen'). In de rosmolen die door 'een sesjarig Ruynpeert' werd aangedreven lag loodwit en 'magentaet' (magnis of bruinsteen?) opgeslagen.

Op de kade langs de Smalle Haven, aan de achterzijde van de blazerij, lag 120 ton 'ongewassen sant'. Kwam het zand uit de Loonse duinen? In ieder geval was fijn duinzand een van de belangrijkste grondstoffen voor de fabricage van glas, want glas bestaat in hoofdzaak uit zand. Om het smeltpunt te verlagen wordt alkali aan het zand toegevoegd in de vorm van houtas of soda en kalk om te voorkomen dat het glas later uit elkaar valt. Bij een temperatuur van 1330 tot 1500 graden Celsius wordt dit mengsel gesmolten.

De blazers konden daarna aan het werk. In de boedelinventaris worden de namen van een aantal blazers genoemd met het aantal blaaspijpen waar zij mee werkten: '26 pijpen van monsr. De Ferre, 18 van monsr. Lambert Moor', 19 van monsr. Bouchy en 28 van monsr. Martinus Morren'.

Een vrolijke violist met een waarschijnlijk groen-getinte roemer wijn.
Gravure naar Hendrik Terbrugghen (begin 17e eeuw).

Venetiaanse blazers beproefden rond 1500 een combinatie van grondstoffen waarmee zij kleurloos glas vervaardigden, een belangrijk verschil met het gangbare groen getinte 'waldglas'. In plaats van pot- of houtas - waarvoor hele bossen werden geveld¹⁶ - werd nu soda (gewonnen uit zeewier) gebruikt. Dit Venetiaans glas dat zeer fijn en fragiel is, heette 'cristallo'.

Voor het hoogwaardig Italiaanse witglas gold niet alleen een uiterst zorgvuldige selectie van de grondstoffen, ook de verschillende doseringen werden strikt in acht genomen. Het geheim van de mengingen en de doseringen werd vaak gekoesterd in een gesloten familieverband. Eeuwenlang werden recepten van vader op zoon doorgegeven. Toch lekten, tot grote schrik en woede van de Italiaanse overheden, geheime recepten uit! De Italianen

vreesden het verlies van een belangrijk exportartikel en deden veel moeite om het uitlekken van de recepten tegen te gaan. Zo zond Venetië ontsnapt personeel moordcommando's na en werden achtergebleven familieleden bedreigd!¹⁷ Niettemin vestigden zich Venetiaanse glasblazers met hun geheime recepten in Noordwest-Europa waar toen - vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw - Venetiaans glas werd vervaardigd.

In de kwitantie over de 'casjes glaesen' verschijnt ook 'Venets' glas. Het recept van dit glas namen wellicht Italianen mee die door Bonhomme gecontracteerd waren. Van een aantal Italianen, bij Bonhomme in dienst, zijn de namen bekend: Rimondo Carrel, Joseph Castellano, Francisco Santini en Conrard Mirengo.¹⁸ Of deze Italianen ook in Den Bosch werkten is niet bekend. Een zekere Marco Dandolo wordt ook genoemd als blazer van bierglazen 'à la façon des Altaristes et Muranistes'.¹⁹ Mogelijk was de glasblazer Johan Batist de Tero uit de Nieuwstraat, van wiens bezit in 1732 een inventaris werd opgemaakt, eveneens van Italiaanse afkomst.²⁰ Van meester-glasblazer Jan François Savonetti is uit een geheel andere bron bekend dat hij de kost verdiende in het 'glashuys'. Hij werd in 1681 in de boeien geslagen omdat hij een Engelse soldaat om het leven had gebracht. In zijn verweer meldde hij dat hij met drie nieuwe 'cameraten uit Luyck' een pint was gaan drinken in de herberg van Philips Romeijn op de Vughterdijk om hen te laten wennen aan 's-Hertogenbosch'.²¹ In het processtuk wordt van Savonetti gezegd dat hij een 'krackeligh ende quereleux mensch' is. Dat is op zich geen uitzonderlijk kenmerk, doch internationaal stonden glasmakers wel bekend als driftkoppen! Ongezond werk in grote hitte, een hoge drankconsumptie, zich een buitenstaander voelend, terwijl men in het eigen land een hoge status kende. Dit alles werkte wellicht problemen in de hand.²²

De glasblazerij van Van Bree werd draaiende gehouden door een 'internationaal' gezelschap van Walen, Italianen en Brabanders, waar zich in de achttiende eeuw nog vaklieden uit Engeland bijvoegden. Naast de vaklui waren er nog stokers, houtklovers, sjouwers en andere knechten uit de stad zelf werkzaam. Zeker de Orthenstraat, met de bijbehorende steegjes, was een straat waar veel mensen woonden die iets van doen hadden met de glasblazerij.²³ De Italianen die de glazen 'à la façon de Venise' vervaardigden, zorgden er ook voor dat het bestaande 'Waldglas' van betere kwaliteit werd. De heldergroene roemer bleef echter onvolprezen.

Bij het opmaken van de boedelinventaris van Van Bree was een ander soort glas al uitgevonden en uit Engeland overgewaaid, het zogenaamde 'loodglas'. In plaats van een

teveel aan potas werd loodglut of loodmonoxyde gebruikt. Het Engelse loodkristal dat ontstond was veel briljanter en elastischer dan alle voorgaande glassoorten en grijswit van kleur. Engels glas werd in het Bossche 'glashuys' ook vervaardigd. In een van de kistjes bevonden zich '4 Engelse' glazen die 17 stuivers per stuk kostten.

Tot slot

De glasblazerij van Van Bree ging in 1723 na het overlijden van Pieter niet ter ziele. Integendeel, in de achttiende eeuw bleef de fabriek kristal van hoge kwaliteit leveren. De blazerij kreeg in 1766 bezoek van Prins Willem v!.²⁴ In de jaren zeventig kwam de fabriek in andere handen, maar de naam van Van Bree bleef nog tot in de jaren tachtig met het 'glashuys' verbonden. In de glasblazerij werd nu met succes op de Engelse manier gewerkt. Hier stond als vrijwel enige stad in de Noordelijke Nederlanden een glasblazerij voor de productie van 'Engels' (lood)glas.²⁵ Er werden wijnglazen gemaakt van hoge kwaliteit met daarin een versiering door luchtbelletjes. Uit Engeland, waar toen het beste glaswerk werd gefabriceerd, kwam zelfs een glasslijper over om in het Bossche 'glashuys' te werken.²⁶

De Bossche geneesheer Abraham Walkart schilderde in 1781 een kleurrijk beeld van Bosschenaren en hun werken leefomgeving. Over de glasblazerij deelde hij mee dat 'in dezelve bij uitstek goed wit glas geblaazen en alomme verzonden wordt, hetgeen te meer opmerking verdient, alzo deze thans de eenigste Fabriek van wit glas in ons land is'. Geneesheer Walkart maakte overigens ook melding van de arbeidsomstandigheden. De verstikkende hitte was debet aan allerlei oogkwalen en enge ziekten.²⁷ Walkart repte niet over de gevaarlijke grondstoffen. Dat kon hij immers niet weten.

In Den Bosch streefde men naar een hoogwaardig product dat zijn weg in heel het land zou vinden. De Nederlandse glasblazerij zou echter nooit levensvatbaar worden, meent P.W. Klein.²⁸ Of dit ook geldt voor de Bossche glasblazerij valt te betwijfelen. Er werd met geheime recepten gewerkt. Door Italianen en later ook door Engelsen. In het notarieel archief bevindt zich een dergelijk geheim recept in een 'besloote pakket'. De Engelse glasmaker en de eigenaar van de glasblazerij hebben het pakketje nooit bij de notaris opgehaald. Een vergeten recept. Dit kan wellicht een onderwerp zijn voor een volgend artikel en een uitnodiging om prachtig glas te blazen.

Noten

- 1 Th.E.A. Bosman, C.J.A. van den Oord, A. Vos, 'Beschenken of besteken? Een bronnenonderzoek naar relaties en geschenken in 's-Hertogenbosch 1550-1650', in: *Bijdragen tot de geschiedenis* 68 (1985) 205-226.

- 2 Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHt), Oud Archief (OA), resoluties, inv. Hoekx nr. 284, d.d. 15 januari 1630; idem nr. 293, d.d. 25 mei 1630.
- 3 GAHt, OA, resoluties, inv. Hoekx nr. 284, d.d. 24 maart 1631.
- 4 GAHt, OA, inv. Hoekx, resp. nr. 285, d.d. 9 mei 1635; nr. 320, d.d. 23 januari 1645; nr. 307, d.d. 22 januari 1656, 9 augustus 1656 en 22 september 1656. De meeste informatie over de vestiging van de glasblazerij ontleende ik aan: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'Glaswerk van hoge kwaliteit; een symbiose van uitheemse techniek en Bosch kapitaal', in: J.F. Blasing en H.H. Vleesenbeek (red.), *Van Amsterdam naar Tilburg en toch weer terug. Opstellen aangeboden aan dr. Joh. de Vries ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar economische geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant op 16 oktober 1992* (Leiden/Antwerpen 1992) 33-40.
- 5 Willem van Bree woonde in de Hof van Zevenbergen. Het is waarschijnlijk dat hij in zijn woning het rijke, zeldzame 17e-eeuwse stucwerk-plafond liet aanbrengen, dat onlangs bij de restauratie werd gesloopt. In de kelder van de Hof werden tijdens het bouwhistorisch onderzoek glasresten aangetroffen. (Met dank aan Ir. Ad van Drunen).
- 6 Van den Eerenbeemt a.w., 34.
- 7 Van den Eerenbeemt a.w., 35.
- 8 GAHt, Notarieel Archief (NA), 2742, fol. 215, d.d. 6 maart 1660.
- 9 P.W. Klein, 'Nederlandse Glasmakerijen in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 44 (1981) 38.
- 10 Ondermeer M. Jacobs en T.G.M. Graas, 'Glas', in: H.L. Jansen, *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983) 245.
- 11 Jacobs en Graas a.w., 245.
- 12 Bosman, Van den Oord, Vos a.w., 219.
- 13 A.Th. van Deursen, *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1996) 56.
- 14 GAHt, OA, bijlagen bij de rekening, inv. Hoekx nr. 1798.
- 15 GAHt, NA 2903, fol. 116 e.v.
- 16 Voor 1 kg. pot- of houtas was 600 à 1000 kg. hout vereist! Glasproductie leidde tot ontbossing. Zie: Klein a.w., 35.
- 17 Klein a.w., 35.
- 18 J.C.A. Hezenmans, *'s-Hertogenbosch van 1629 tot 1798. Historische Studiën* ('s-Hertogenbosch 1884) 361.
- 19 Jacobs en Graas a.w., 245.
- 20 GAHt, NA 3024, fol. 404, d.d. 16 oktober 1732.
- 21 GAHt, Rechterlijk Archief, nr. 076-11 (A. Vos, *Dataschurk*, recordnr. 2220). Zie ook: NA 2747, fol. 230 e.v.
- 22 Klein a.w., 39.
- 23 Een omvangrijke lijst van bewoners en eigenaars van panden in de Orthenstraat vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw tot in de negentiende eeuw is in het kader van het project Woon- en Leefculturen samengesteld door Drs. Ed van Berge Henegouwen. De lijst is in het stadsarchief te raadplegen.
- 24 J.H. van Heurn, *Historie der Stad en Meijerije van 's-Hertogenbosch* iv (Utrecht 1778) 223.
- 25 Jacobs en Graas a.w., 243-248.
- 26 Van den Eerenbeemt a.w., 37.
- 27 A. Walkart, 'Zaakelijk berigt over de Natuurlijke gesteldheid der Hoofdstad 's-Hertogenbosch en de ziekten die er in het jaar 1779 zijn voorgevallen', in: *Verhandelingen van de natuurlijke geneeskundige correspondentie-sociëteit in de Vereenigde Nederlanden* ('s-Gravenhage 1783) 285.
- 28 Klein a.w., 31-34.